

УДК159.925:159.924.7

К. Ю. ВЕПРО,

*старший лаборант Донецького національного медичного університету
імені М. Горького, м. Донецьк*

АНАЛІЗ ВИТОКІВ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПУБЕРТАТНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ

Якби ми могли розуміти, як мислить людина, той її спосіб мислення, який має вияв через дії як внутрішні, так і зовнішні, якби ми могли проникнути в її спосіб мислення настільки глибоко, щоб зрозуміти її механізми, усі її рушійні сили, навіть незначні, а також якби ми могли розуміти, які зовнішні причини діють на ці механізми, ми могли б передбачити майбутню поведінку цієї людини з точністю еліпсу Місяця або Сонця, беззупинно повторюючи, що людина вільна.

I. Кант

У статті розглядається категорія соціального інтелекту в контексті соціально-психічного розвитку особистості в пубертатний період. Проаналізовано фактори впливу на розвиток соціального інтелекту в перехідний, кризовий етап підліткового віку.

Ключові слова: взаємостосунки, детермінація, здібність, комунікативна компетентність, криза, сенситивність, соціальний інтелект, спілкування, емпатійність.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний етап стрімкого розвитку психологічної науки має достатньо велику кількість “білих плям”. Соціальний інтелект як категорія в структурі особистості є відносно новою в науковому просторі психології. Уявлення та обґрунтування поняття “соціальний інтелект” знаходиться на стадії розвитку, уточнення й деталізації.

На наш погляд, важливо розглянути особливості формування соціального інтелекту підлітка. У цей віковий період психосоціальна та когнітивна сфери діють найтісніше, особистість набуває зрілості й основним фактором її розвитку виступає самосвідомість.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми. Під час вивчення феномену соціального інтелекту вагомою цінністю для нас є наукові відкриття дослідників минулого сторіччя, таких як: Є. Торндайка, Г. Олпорта, Г. Айзенка, Дж. Гілфорда, Ю. Н. Ємельнова. Але маємо відмітити недосконалість існуючих підходів, тому інтерес психологів прикутий до глибокого та системного дослідження даної проблеми. Спроби цілісного пізнання механізмів формування та функціонування соціального інтелекту відображено в останніх дисертаційних дослідженнях Башірова І. Ф., Лужбіної Н. А., Беляєвої О. В., Панової Н. В.

Метою статті є дослідження факторів впливу на формування соціального інтелекту підлітка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальний інтелект є еволюційною цінністю для функціонування та життєдіяльності людини. Навички спілкування, які залишаються в площині внутрішньо-психічного досвіду, особистість набуває в процесі життя.

Проблему формування соціального інтелекту в процесі соціалізації особистості майже не розкрито в психологічній літературі. Ми зробимо спробу дослідити основні фактори розвитку соціального інтелекту в період підліткового віку.

Проблема соціального інтелекту знайшла своє віддзеркалення в багатомірних дослідженнях “концепції інтелекту” Г. Ю. Айзенка. Фундаментального значення набуває біологічний інтелект. “Він слугує фізіологічною, нейрологічною, біохімічною та гормональною основою пізнавальної поведінки, тобто в основному пов’язаний із структурами і функціями кори головного мозку; без них неможлива ніяка обміркована поведінка” [1, с. 12]. Отже, Г. Ю. Айзенк вказує на нерозривний зв’язок академічного та соціального інтелекту.

У роботах Ю. Нейзера розвивається ідея про те, що різниця між академічним та соціальним інтелектом полягає в інтелектуальних виявах, які мають відмінності при вирішенні двох типів проблем. Перший тип проблем, в яких діє академічний інтелект, характеризується такими ознаками: чітка визначеність, вплив оточуючих обставин, ґрунтовна інформація з певних галузей наукового знання, абстрактність, незалежність від буденного досвіду. Другий тип проблем – практичні проблеми з відображенням міжособистісних ситуацій: розмитість формулювання сутності, залежність від буденного досвіду, відсутня потреба у використанні інформації з наукових галузей, ситуативність, широка варіативність рішень, особистісна значущість [2].

Уперше поняття “соціальний інтелект” серед російських психологів використав Ю. М. Ємельянов. “Сферу можливостей суб’єкт-суб’єктного пізнання індивіда можна назвати його соціальним інтелектом, розуміючи під цим стійку, засновану на специфіці розумових процесів, ефектного реагування і соціального досвіду здатність розуміти самого себе, а також інших людей, їх взаємини і прогнозувати міжособистісні події” [4, с. 34].

Згідно з Ю. М. Ємельяновим, формуванню соціального інтелекту сприяє наявність сенситивності у людей, що оточують дитину та мають емоційну природну чутливість до психічних станів, потреб, цінностей тощо. Сенситивність, на думку автора, у свою чергу припускає емпатію – здатність чуттєвості, емоційного резонансу на переживання іншого. Тому в розвитку соціального інтелекту людини вагомої цінності набуває наявність емпатійних якостей [3].

Н. А. Лужбіна розглядала соціальний інтелект, котрий пов’язаний із загальним інтелектом, оскільки в детермінації людської поведінки беруть участь обидва види інтелекту, і не можна сказати, що дана поведінка є результатом функціонування загального інтелекту і навпаки.

Дж. Гілфорд розглядав соціальний інтелект як систему інтелектуальних здібностей, незалежних від дій загального інтелекту, і пов’язаних перш за все з пізнанням поведінкової інформації. Отже, дослідник вважав соціальний інтелект інтегральною інтелектуальною здатністю, яка визначає успішність спілкування та якість соціальної адаптації [3].

Серед цікавих ідей до проблеми соціального інтелекту можна виділити інтелектуальний підхід Н. А. Кудрявцевої. На її думку, це коло психічних властивостей і механізмів, які визначають прогресивні зміни інтелекту. Його ключовими компонентами є інтелектуальний статус, пізнавальна мотивація, здібність до самовідображення і самовизначення, а також розумова працездатність. Важливим компонентом у структурі соціального інтелекту є також самооцінка особистості.

Отже, соціальний інтелект розуміється як здатність індивіда до раціональних операцій міркування, об’єктом яких є процеси міжособистісної взаємодії.

У концепції В. М. Куніциної виокремлюється аспект комунікативно-особистісного потенціалу в розвитку соціального інтелекту. На її думку, цей компонент дозволить наблизитися до розуміння специфічної структури соціального інтелекту.

Соціальний інтелект – багатогранна складна структура, яка має такі ознаки за В. М. Куніциною:

Комунікативно-особистісний потенціал – комплекс властивостей, що полегшує або ускладнює спілкування. На його основі формується психологічна контактність і комунікативна сумісність. Це базова умова формування соціального інтелекту.

Характеристики самосвідомості – почуття самоповаги, свободи від комплексів, упередженість, відкритість новим ідеям.

Соціальна перцепція – соціальне мислення, соціальна увага, здатність до розуміння і моделювання соціальних явищ, розуміння людей та їх, мотивів.

Енергетичні характеристики – психічна і фізична витривалість, активність, слабка виснаженість [6].

Усе вищерозглянуте дає нам змогу характеризувати соціальний інтелект як глобальний паттерн, який виникає на базі комплексу інтелектуальних, особистісних, комунікативних і поведінкових рис, а також рівень енергетичної забезпеченості процесів саморегуляції; ці риси обумовлюють прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій, інтерпретацію інформації і поведінки, готовність до соціальної взаємодії та прийняття рішень.

Отже, основні функції соціального інтелекту полягають:

- у забезпеченні адекватності, адаптивності в мінливих умовах;
- формуванні програми і планів успішної взаємодії в практичному і стратегічному напрямках, розв'язанні наявних завдань;
- плануванні міжособистісних подій і прогнозуванні їх розвитку;
- мотиваційній ресурсності;
- розширенні соціальної компетентності;
- саморозвитку, самопізнання, самонавчання.

Теоретичний огляд та аналіз літератури дозволяє внести таке визначення соціального інтелекту: соціальний інтелект – це структурне новоутворення, яке складається з розумових здібностей, пов'язаних з певною діяльністю. Критеріями вираження цих здібностей вважаємо: адекватність розуміння поведінкових реакцій інших людей, об'єктивність інтерпретації та прогнозування соціально-психологічних явищ, вдовolenість соціальною взаємодією. Отже, соціальний інтелект відносно незалежний від загального інтелекту.

Особистість з високим соціальним інтелектом отримує максимальну кількість інформації про поведінку людини, розуміє мову вербального спілкування, висловлює швидкі та чіткі судження, успішно прогнозує реакції інших індивідів у певних обставинах, виявляє далекоглядність у взаємостосунках, що сприяє успішній соціальній адаптації.

Відомо, що соціальна адаптація розуміється як досягнення динамічної рівноваги людиною, що вперше входить в нове соціальне середовище (це може бути новачок у професійній діяльності або в сфері дозвілля, мігрант тощо), тобто, як процес пристосування, входження, освоєння тощо.

У зв'язку з цим цікавим є визначення соціальної адаптації через систему потреб людини: соціальна адаптація – це “цілісний, безперервний, динамічний, відносно стійкий соціальний процес встановлення відповідності між сукупним рівнем актуальних на даний момент потреб особи і наявним рівнем задоволення даних потреб, що визначає її безперервний розвиток” [7, с. 241].

Питання адаптації, соціалізації, на наш погляд, максимально концентрується в пубертатному періоді психічного розвитку особистості, а саме в сенсі формування та розвитку базової структури соціального інтелекту.

Підлітковий вік пов'язаний з перебудовою всього організму дитини, що зумовлено насамперед статевим дозріванням. Активізація діяльності як статевих, так й інших залоз внутрішньої секреції спричиняє інтенсивний фізичний розвиток.

Основний зміст та специфіка психічного розвитку (розумового, морального, соціального та ін.) у підлітковому віці визначає перехід від дитинства до дорослості. За всіма напрямками відбувається становлення якісних новоутворень внаслідок перебудови організму: трансформація взаємин з дорослими та однолітками, оволодіння новими способами соціальної взаємодії, зміни морально-етичних норм, розвиток самосвідомості, розширення кола інтересів.

Відповідно до теоретичних поглядів Л. С. Виготського і Л. І. Божович, одиницею соціальної ситуації розвитку особистості, де нерозривно пов'язані психічні особливості дитини і соціальне оточення, є переживання, які відображають актуальні потреби дитини і рівень їх задоволення. Критичні періоди розвитку супроводжуються експресивністю психічних станів дитини. Тому перебудову системи переживань можна вважати критерієм кризи психічного розвитку.

Розвиток самосвідомості підлітка супроводжується суб'єктивним переживанням почуття дорослості. Витоки даного почуття пов'язані не стільки з наслідуванням, скільки з об'єктивним входженням до світу дорослих. Підліток намагається зайняти місце дорослого в системі реальних стосунків серед людей, тому поведінкові маркери (мужність, сміливість, одяг) вагомі передусім у зв'язку з новою соціальною позицією [8].

Дитина вимагає визнання своєї самостійності, рівності з дорослими, хоч для цього і відсутні реальні передумови – і фізичні, і інтелектуальні, і соціальні.

Центральне місце в житті підлітка займає спілкування з однолітками. Характер комунікативної взаємодії цього періоду не відображає бажання бути разом з однолітками, а свідчить про прагнення зайняти певні соціальні позиції. Для одних це потреба лідерського статусу, для інших – набути авторитету в якійсь справі, треті намагаються знайти близького друга чи уникнути почуття самотності. Адже, постійно є певний домінуючий мотив до комунікативної контактності. Це пояснює, з одного боку, підвищений конформізм підлітків, а з іншого – їх недисциплінованість і навіть правопорушення через невміння досягти бажаного положення в таких компаніях. Отже, мотивація до соціальної контактності спонукає до пошуку компетентних засобів комунікації та соціальної взаємодії. Тому успішний досвід спілкування підлітка містить ознаки соціального інтелекту.

Спілкування з однолітками все більше виходить за межі шкільного життя і навчальної діяльності, розширюється коло інтересів, видів діяльності, стосунків, що сприяє виокремленню в самостійне формування світогляду. Суб'єктивне значення спілкування з однолітками серйозно відрізняється від оцінки дорослими, особливо вчителями. Самі підлітки вважають свої переживання найбільш значущими, у той час як батьки й вчителі вважають навпаки.

Спілкування з товаришами в цьому віці набуває такої цінності, що нерідко витісняє на другий план і навчання, і навіть стосунки з рідними. Тому серед причин зниження успішності та порушень поведінки, афективних переживань одним з головних факторів є невдоволеність підлітків своїми стосунками з однолітками, що у більшості випадків не усвідомлюється ні дорослими, ні самими підлітками.

У підлітковому віці розвивається вміння орієнтуватись на вимоги товаришів, враховувати їх. Серед таких вимог особливе місце займає необхідність слідувати певному кодексу товарищескості (як правило, до норм останнього відносять повагу гідності, рівність, чесність, допомога товаришам та ін.). Цікаво, що підлітковий кодекс товарищескості інтернаціональний за своїм характером, а порушення його норм завжди і скрізь зауважується і засуджується однолітками. Подібні соціокультурні правила та вимоги суспільства впливають як стимул для розвитку й закріплення регуляторних цінностей як, власне, суспільства, так і на рівні індивідуальної психіки.

У ракурсі дослідження соціального інтелекту цікавим є характер дружніх стосунків дітей підліткового віку. Висування соціально-психологічних

вимог: взаємна відвертість, розуміння, рівність, чуйність, здатність співпереживати, уміння зберігати таємниці відтворюють натяк на характеристики соціального інтелекту в “ембріональному” стані. “Однією з головних функцій соціального інтелекту є формування довгострокових та стабільних взаємовідносин з перспективою розвитку й позитивного взаємовпливу на засадах усвідомлення рівня та характеру взаємовідносин” [5, с. 51].

Тематика комунікативної взаємодії між підлітками передбачає пізнання один одного, а саме: уміння порівнювати, аналізувати, узагальнювати власні вчинки та іншої людини, бачити їх етичну сутність, розширювати уявлення про власне “Я” та особистість товариша.

Провідною діяльністю особистості пубертатного періоду є інтимно-особистісне спілкування. Істотні трансформації відбуваються у взаємодії хлопчиків та дівчаток. Інтерес до однолітків протилежної статі сприяє розвитку вибіркової спостережливості: відмічаються навіть незначні зміни у поведінці, переживаннях та реакціях. Акцентується увага на власних психоемоційних станах та настроях однолітків [8].

У зв’язку з цим постає гостра потреба бути компетентним у взаємозв’язках з особами протилежної статі. Тому, на нашу думку, актуалізується внутрішня мотивація до розвитку високої якості соціального інтелекту. Слід зауважити, що мотиваційне стимулювання можливе за умови попереднього впливу достатньо розвиненого соціокультурного оточення.

Підлітковий вік – це період становлення якісно нових взаємин з дорослими. Підлітки вже, як правило, не погоджуються на характерні для дитинства нерівноправні стосунки, як такі, що не відповідають їх уявленням про власну дорослість та самостійність. Вони вимагають поваги до власної особистості, довіри та самостійності, тобто істотно обмежують права дорослого та розширюють свої власні.

Невиконання розпоряджень дорослого, різні форми протесту тощо, – все це слугує як форма боротьби підлітка за зміну існуючого типу взаємостосунків. Нові форми взаємин поступово витісняють старі, але вони тривалий час співіснують, зумовлюючи конфлікти, взаємонепорозуміння та труднощі у спілкуванні дорослого з підлітком.

Підліток претендує на нові права. Дорослість – це, передусім, самостійність, і підліток прагне самостійності у вирішенні різних проблем: коли, де, з ким йому гуляти, коли вчити уроки, як одягатись, що робити та ін. [8].

Отже, дорослість підлітка за суб’єктивними критеріями може виглядати неприйнятною в поглядах батьків. Постає дискусійне питання соціо-куль-

турних цінностей поколінь. Але поєднання змістів соціально-психічного простору відбувається на базових засадах. Вагомі елементи виділяє в дослідженнях соціального інтелекту Р. Стернберг, а саме: 1) здібність до вирішення практичних завдань; 2) вербальна здібність; 3) соціальна компетентність. Тому, в період пубертатного розвитку означені елементи оформлюються в своєрідний поведінковий потенціал, який може мати відмінності від попередніх поколінь. Підлітки готові перетворювати навколишнє соціальне середовище, готові до співпраці з оточуючими. Відмінною стороною життя підлітка є підвищені вимоги з боку дорослих, однолітків, соціальна думка, яка визначається вже не стільки досягненнями школяра, а багатьма іншими рисами його особистості: поглядами, здібностями, характером, умінням буди етичною людиною в очах однолітків. Суб'єкт, освоюючи історичну сутність в формах культури, стає культурно-історичним суб'єктом, який робить історичне минуле своїм минулим та відповідальним перед майбутнім, як перед власним майбутнім. Цією подвійною залежністю визначається його діяльність у теперішньому, його свобода та відповідальність.

Підліток починає аналізувати сам себе, у нього поступово формуються ціннісні орієнтації, складаються зразки поведінки. У підвищенні інтелектуальних здібностей спостерігається дія мотивації досягнення, механізм впливу якої опосередковано зовнішнім підкріпленням та залежить від культурного рівня оточення. У підлітків з'являється здібність не тільки до прогнозування результатів діяльності, прийняття власних рішень, пізнання себе, але й розуміння свого місця в людському суспільстві.

Висновок. Отже, підлітковий вік – вік перебудов та трансформацій в багатомірному просторі психічної організації особистості. Складнощі переходу як періоду соціально-психологічного стану хаосу та диспропорцій (фізичних, соціальних) мають ознаки народження, створення якісно нових феноменів поведінкових моделей та реакцій. Тому саме в підлітковому віці ми вбачаємо початок суттєвої асиміляції попереднього психічного досвіду в ґрунтовні показники соціального інтелекту.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку ми бачимо в детальному емпіричному дослідженні соціального інтелекту особистості в пубертатний період.

Список використаної літератури

1. Айзенк Г. Ю. Интеллект: новый взгляд // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 12–20.

2. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 270.
3. Геранюшкина Г. П. Социальный интеллект: методика оценки и развития / Г. П. Геранюшкина. – Иркутск, 2003. – 218 с.
4. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение : учебник / Ю. Н. Емельянов. – Л. : Изд-во Лен. гос. ун-та, 1989. – 162 с.
5. Кудинова И. Б. Социальный интеллект как предмет исследования : монография / И. Б. Кудинова. – Тольятти : ТГУ, 2007. – 186 с.
6. Мудрик А. К. Соціальний інтелект та соціальна компетентність / А. К. Мудрик // Практична психологія та соціального робота. – 2006. – № 3. – С. 4–6.
7. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 365 с.
8. Психологічні особливості підліткового віку / М. М. Заброцький [Електронний ресурс] – Режим доступа : http://www.zipro.net.ua/index.php?page_id=231 – Назва з титульного аркуша.

Рецензент – доктор філософських наук, професор Александровська В. М.

Стаття надійшла до редакції 05.04.2013.

Впро Е. Ю. Анализ истоков формирования социального интеллекта в пубертатный период развития

В статье рассматривается категория социального интеллекта в контексте социально-психического развития личности в пубертатный период. Проанализировано факторы влияния на развитие социального интеллекта в переходной, кризисный этап подросткового возраста.

Ключевые слова: *взаимоотношения, детерминация, коммуникативная компетентность, кризис, общение, сензитивность, социальный интеллект, способность, эмпатия.*

Vepro K. Y. Analysis of factors of social intellect formation in the period of adolescence

The article examines the category of social intellect in the framework of social and psychological development of an individual in the period of adolescent. The factors of influence upon the development of social intellect in the transition period or crisis stage of adolescence have been analyzed.

Keywords: *relationships, determination, ability, communicative competence, crisis, sensitivity, social intellect, communication, empathy.*